

מהמתחדש ומהמתרחש

גיליון מס' 18
תשרי תשע"ח
September 2017

שםעולם

שריינו את המועד:

כנס עבר שלא עובר 3
כ"א-כ"ב בטבת, 8-9 בינואר 2018

4-5

חדשות שם עולם

6-7

אשר לא יכרת | מחנה פוניאטובה

8-15

הבנת החיים היהודיים בצל ההרס הנאצי

16-17

ראיון בשניים |
ד"ר מוטי שלם עם פרופ' איליה אלטמן

18

פינת הספר | קרן שמש ביער

19

חפצים מדברים | שופר מפרנקפורט

בשער: חזית ארון הקודש בבית הכנסת הגדול בבודאבשה, בסימן כלי המקדש. צילום: שמואל אורנבוך.

עורכת: אורית חרמון

מערכת: הרב אברהם קריגר, אורית חרמון

עריכה לשונית: לאה מוריה

עיצוב גרפי: סטודיו בת-עמי

צוות בכיר של המכון: הרב אברהם קריגר ראש המכון, הרב משה חבה אגף חינוך, אורית חרמון יועצת פדגוגית מתודית, פרופ' גדעון גריף היסטוריון בכיר, מרים אריאל אגף ארכיון.
צוות המכון: צוות חוקרים, צוות אגף חינוך, צוות ארכיון, צוות כללי.

מר יהורם גאון ראש אגודת היידיים הישראלית

הרב צבי ויינרב נשיא אגודת היידיים ארה"ב

מר מאיר בליסקא ראש אגודת היידיים N.Y.

מר בובי רכניץ ראש אגודת היידיים L.A.

ראשי אגודות יידי שם עולם:

מכון שם עולם - לחינוך לתיעוד ולמחקר
כפר הרואה ע"י חדרה 38955 טל: 04-6301637, פקס: 04-6365929
shemolam@shemolam.org.il
www.shemolam.org.il

גיליון מס' 18
תשרי תשע"ח
September 2017

שם עולם

דבר המערכת

| הרב
אברהם קריגר
ראש המכון

השנה הקרובה תביא עמה, אי"ה, התקדמות משמעותית שכבר נפתחו לה השערים בתחום בניית קמפוס, שיהווה משכן קבע של המכון.

בפעילות הבינלאומית נקיים השנה סמינר דוקטורנטים לחוקרים מחו"ל, כמו גם כנס ותערוכה משותפת עם ממשלת סרביה בנושא יהודי סרביה ואוכלוסיות נוספות, שנרצחו ע"י ההוסטאשים בתקופת השואה.

הכנס השנתי "עבר שלא עובר" ימשיך להתקיים זו השנה השלישית בירושלים.

אנו רואים פירות במיזמים רבים שניטעו זה מכבר ונראה בע"ה פירות שיניבו בשנה הקרובה בפעילות המכון עם ציבור בוגר, העמקת הפעילות החינוכית בחו"ל והגברת הקשר עם כוחות הביטחון.

על אף שכידוע לכל הצלחה מצטרפים לעיתים מוץ וקש המקשים ומפריעים, מתפללים אנו לה' יתברך, שנזכה כולנו לשנה טובה ומתוקה, שנחוג ונרגיש בה מתיקות בלבד.

כתיבה וחתימה טובה,

בהערכה,

הרב אברהם קריגר

שלום ידידים וקוראים אהובים,

עומדים אנו בפתחה של שנה חדשה, שנת תשע"ח, הבאה עלינו לטובה. בשפה העברית יש למילה 'שנה' משמעות של חזרה על דברים, כמו בביטוי "חזר ושנה" או בפועל "שינן". מאידך, כל שנה חדשה, מביאה עמה אופק חדש ופתח רחב לפעילות חדשה נוספת. השנה החולפת הביאה ברכה לפעילותנו בתחומים רבים וביניהם גידול משמעותי במספר התלמידים, המורים והציבור הרחב אשר משתלם ולומד במסגרות שונות של המכון.

פעילותנו התרחבה גם לשיתופי פעולה במספר כנסים בינלאומיים שאנשי המכון נטלו בהם חלק. הכנסים התקיימו בפולין, בגרמניה ובארה"ב ובאחרון שבהם, היינו שותפים מלאים. כנס חשוב ומרשים זה, שנערך בלטיביה, פתח הכרות מעמיקה וחשובה בעיקר עם חוקרים ממדינות בריה"מ לשעבר.

מיזמים קיימים התבססו וביניהם הקורס לבני הדור השני, אשר הרישום אליו מלא, וכן המסעות ההוליסטיים לפולין עם מוסדות חינוך.

"שוב נתחיל מחדש, שכולם מתחילים"

החורש, האוסף, המשורר, העלים

הנופלים עם הרוח, פניני הסללים

הגל החוזר אל חופיו התלולים

מתחילים כמובן גם ירחי השנה

תשרי וחשוון וכסלו

סתיו חדש ריחני מתיישב בגינה

להביט איך החורף חולף... (נתן יונתן)

כל שנה במחזוריות הזמן מסתיימת לה עוד שנה ומיד מתחילה שנה חדשה. סיום שנה ותחילת שנה מתערבבים אלו באלו ומעוררים בכל אחד מאתנו רגשות, תקוות וחלומות. גם אצלנו במכון מסתיימת לה עוד שנה מלאת עשייה וצמיחה ובפתח כבר עומדת שנה חדשה עם יוזמות, תכניות ופרויקטים רבים ומגוונים וצוות המוכן לפעול תמיד ללא לאות למען הגשמת החזון, החלום והשליחות.

במידעון זה אנו נחשפים במדור 'אשר לא יכרת' למחנה פוניאטובה, מחנה כפיה אליו נשלחו יהודים רבים לאחר המרד הגדול בגטו ורשה. בקיץ האחרון ביקרנו במחנה עם קורס מדריכי פולין, מחזור ו', והביקור הותיר בלב כולנו תחושות חזקות והתרגשות גדולה.

כמו כן מתפרסם במידעון זה מאמר העוסק בניסיון להבין את החיים היהודיים בצל ההרס הנאצי. יצחק מייס, מחבר

המאמר, חוקר במכון ויועץ להקמת המוזיאון העתידי ב'שם עולם', מתייחס להוראת הנרטיב היהודי ומציג ארבע קטגוריות של תגובות המשקפות את ניסיונותיהם של יהודים רבים לעמוד בפני הנאצים.

במדור 'חפצים מדברים' נקרא על שופר שניצל מפרנקפורט ועל יהדות פרנקפורט העשירה ברוח ובתרבות בתקופה שקדמה לשואה.

"...שוב נתחיל מחדש, שכולם מתחילים"

נגנן את השיר באותן המילים

שאינן מתעייפות לעולם, כגלים

השבים בלי חדול

אל הים הגדול

אל חולות החופים התלולים"

נמשיך לנגן את השיר באותן המילים שאינן מתעייפות לעולם. אכן זה המקום לציין שבצאת מידעון זה לקראת השנה החדשה אנו שמחים, גאים ונרגשים לציין ח"י גיליונות של 'מהמתחדש ומהמתרחש' - 'שם עולם' ומאחלים לנו עוד שנים רבות וטובות של עשייה ברוכה ומשמעותית. ולכם, קוראינו הנאמנים, אנו מאחלים שנה טובה והמשך שותפות מבורכת.

בברכת תהא שנת עושים חיל,

אורית חרמון

חדשות שם עולם

4

הרב קריגר נפגש עם שר החינוך, נפתלי בנט סביב שולחן עגול בנושא - הנחלת השואה ושאלות חינוכיות סביב השואה בעתיד הרחוק. בפגישה נכחו פרופ' דינה פורת, גבי טאוב, יאיר שלג, גלעד הילשטיין ועוד. מיד בסוף הפגישה השר בנט העלה את הפוסט הבא:

4

3

3

מחזור ו' של קורס הכשרת מדריכי מסעות לפולין יצא למסע יישומי בן שבועיים ברחבי פולין.

את המסע ליווה צוות הקורס בראשותו של הרב אברהם קריגר, הרב משה חבה והגב' אורית חרמון. במהלכו נבחנו משתתפי הקורס בהדרכה באתרים שונים ברחבי פולין ואף רכשו כישורי הדרכה בהתאם לתפיסה הקונספטואלית של המכון.

1 לרגל סיום השנה התקיים יום גיבוש לצוות עובדי המכון בירושלים. הצוות סייר באזור נחלאת ובשוק מחנה יהודה. את הסיור הובילה מדריכה מקצועית ששילבה בהדרכה סיפורים משעשעים מן ההווי האותנטי של השוק על מטעמיו הקולינאריים הערבים. משם המשיך הצוות לסיור במנהרות הכותל בהדרכת מר סולי אליאב, ראש הקרן למורשת הכותל. במהלך הסיור זכה הצוות לבקר באזורים חדשים אשר טרם נחשפו לקהל הרחב. הסיור היה מרתק ומרגש ביותר. בהמשך היום התקיימה סדנת פסיכודרמה בביתה של הפסיכולוגית ציפי סיידר. הסדנה האירה זוויות נוספות ביחסי העבודה בין אנשי הצוות. ארוחת ערב טעימה ומושקעת במסעדה חתמה את היום המגבש, המהנה והמחכים.

1

1

2

2 מחזור רביעי של קורס שליחי זיכרון הנחלת השואה - דור שני, הסתיים לאחרונה ובוגריו הצטרפו למשפחת 'שם עולם'.

3 חלק מהבוגרים כבר מתנדבים בפעילות המכון. במקביל פורום זה העלה יוזמות לפעילויות אשר זוכות לסיוע מטעם המכון, לדוגמה: המחזת סיפורי ניצולים ועוד. בוגרי הקורס, בעידוד צוות המכון, חשים צורך לפתח מעורבות ציבורית בנושאים הקשורים בשואה.

4

3

הכנס הוא תוצר של שיתוף פעולה בין יוזמיו:
 הרב ד"ר ברקתן ומוזיאון השואה בריגה
 לבין מכון שם עולם, השותף לתחום התוכן.

6

השתתפותו של הרב קריגר בכנס הבינלאומי לזכרו של אלי ויזל ברומניה ביוזמת ארגון לימוד. בכנס השתתפו מספר גופים ואישים בעלי שם וביניהם מכון שם עולם. הכנס החל בעיר אורדיה, או בשמה ההודי גרוסוארדן, אשר בחבל מרמרוש ובו נשאו דברים הרב קריגר, הרב פרופ' יצחק גרינברג, פרופ' סטיבן כץ, ד"ר יואל רפל, מר אליקים רובינשטיין, המשנה לנשיא בית המשפט העליון ודני עטר, יו"ר קק"ל. באי הכנס נסעו לעיר סינעט, עירו של אלי ויזל, שם התקיימה תערוכה והוקרן סרט לזכרו.

3

בכנס מדעי זה השתתפו הרב אברהם קריגר, ראש המכון, ד"ר מרדכי שלם, סמנכ"ל תוכן ופיתוח, פרופ' גדעון גרייף, היסטוריון של המכון, והגב' יעל זיק ממחלקת החינוך. הם העבירו הרצאות בנושאים שונים ואף הנחו את מושבי הכנס. הצוות בראשות ד"ר מרדכי שלם והגב' יעל זיק, אשר ריכזו את פעילות שם עולם בכנס, הציגו בפני המשתתפים את פרויקט הכשרת הדוקטורנטים, המיועד בעיקר לסטודנטים ממזרח-אירופה. במהלך הכנס נוצרו קשרי עבודה בין המכון לבין גופים שונים ממזרח ומערב אירופה ואף ארה"ב, העוסקים בהנחלת זיכרון השואה.

5

בריגה, בירת לטביה, התקיים בחודש ספטמבר כנס מדעי בינלאומי בנושא: "השואה והרדיקליזם המודרני". כנס זה התקיים ביוזמת הרב ד"ר מנחם ברקתן, מייסד מוזיאון השואה בריגה. הרב פועל רבות בתחום הנצחת והנחלת השואה בכלל ושואת יהודי לטביה בפרט. כנס זה הוא תוצר של שיתוף פעולה בין יוזמיו: הרב ד"ר ברקתן ומוזיאון השואה בריגה לבין מכון שם עולם, השותף לתחום התוכן. בין באי הכנס נמנו היסטוריונים ומחנכים מ-17 מדינות ובמהלכו עסקו בנושאי הנצחת השואה ושימור זיכרונה: דרכי הוראתה בארצות מזרח-אירופה, גילויי אנטישמיות עכשווית ברחבי העולם, שיטות מאבק אפקטיביות נגד שנאת יהודים, תופעת הקסנופוביה ומשמעותיותה, זכויות המיעוטים ועוד.

6

5

3

2

5

מחנה פוניאטובה

אורית חרמון

במסגרת מסע יישומי לפולין עם קורס מדריכי פולין תשע"ז ביקרנו במחנה פוניאטובה, מחנה שעבור אנשים רבים הינו אתר עלום ובלתי מוכר.

מחנה זה החל את דרכו כמחנה שבויים של הצבא האדום ושימש כמחנה כפייה אליו נשלחו יהודים רבים לאחר המרד הגדול בגטו ורשה. המחנה הוקם כבר בשנת 1941 סמוך לעיירה בעלת אותו שם במחוז לובלין בפולין הדרומית.

במהלך הכיבוש הגרמני במלה"ע השנייה הועברו מפעלי הטקסטיל של התעשיין הגרמני ולטר טבנס מגטו ורשה לפוניאטובה ובמקום הוקם מחנה לשבויי מלחמה סובייטים, שנקרא "סטאלאג 359". אסירי המחנה עבדו במפעלים ובעבודות שדה שונות באזור. במחנה זה נספו

ביקרנו באתר בו נרצחו החיילים הסובייטים והצלחנו להיכנס לאזור מגורי האסירים היהודיים, שמבניו המקוריים משמשים כיום בחלקם כבית החלמה רפואי, מפעלים וסדנאות עבודה.

בחלק של המגורים לשעבר נחשפנו לבונקר שזוהה לאחר תחקיר ותשאול כנקודת כינוס של אנשי המחותרת היהודית. נכנסנו לתוכו וראינו את אותם חדרים קטנים, ששימשו להתכנסות האסירים היהודים. לאחר מכן המשכנו לאזור בו היו חלק מצריפי המגורים, שהתווספו בהמשך למגורי העובדים ואשר בקרבם נרצחו באחד אותם 14,000 יהודים, כפי שמעידה האנדרטה שהוקמה במקום. החוויה האותנטית, החשיפה והאיתור של המחנה הפחות מוכר לציבור, הותירו בלב כלנו תחושות חזקות וחיבור מיוחד למקום.

הגרמנים השאירו את המחנה על כנו וביוני 1944 נמלטו ממנו עם התקרבות הצבא האדום.

כיום קיימת במקום אנדרטה לזכר 14,000 היהודים שנרצחו באתר הבורות, אולם בפועל נרצחו במחנה קרוב ל- 20,000 יהודים.

כאשר סיירנו במחנה עם חברי קורס מדריכי פולין נחשפנו למחנה עצמו על גדותיו הכפולים המקוריים, שהקיפו בזמנו את המחנה.

כ-220,000 שבויים עקב התנאים הקשים ששררו בו - רעב, קור ורציחת אסירי המחנה בשלב הסופי של המלחמה.

כאמור, באוקטובר 1942, במקומו של מחנה השבויים שחוסל, הוקם מחנה עבודה חדש עבור היהודים. היהודים הראשונים שהגיעו למחנה היו מגטו אופולה לובלסקיה ובאפריל 1943 הועברו למחנה כ- 15,000 יהודים נוספים מגטו ורשה, בעקבות חיסולו לאחר מרד גטו ורשה. באותה תקופה שהו במחנה כ-18,000 אסירים יהודים.

במחנה התארגנה מחותרת יהודית אשר חברה היו בעיקר מקרב אנשי המחותרת בורשה אשר נשלחו לפוניאטובה. חברי המחותרת ניסו לגייס נשק ופעלו בסמוך לחיסול הסופי של המחנה. הארגון היהודי הלוחם (א"ל) פעל במחנה ובעת חיסולו הצליחה המחותרת להצית מספר מחסנים של המפעלים, כחלק מניסיון המרידה שהתקיים במקום.

במסגרת "מבצע חג הקציר" בתאריך, 3-8/11/43, כל האסירים היהודים ששהו במחנה, כ-15,000 במספר, נאספו במרכז והוכרחו לרוץ בקבוצות לתעלות שנחפרו בקרבת מקום ושם נורו ונרצחו. אסירים שהתנגדו לפקודה וסרבו לצאת מצריפייהם, נשרפו חיים בצריפים עצמם. כ-14,000 יהודים חוסלו במסגרת "חג הקציר" ע"י אנשי האס אס במפגן ראווה אימתני. האסירים האחרים, שנצטוו לשרוף את הגופות וסירבו לבצע זאת, נורו גם כן. רק מעטים הצליחו להימלט מן התופת ושרדו.

הבנת החיים היהודיים בצל ההרס הנאצי: הוראת הנרטיב היהודי

יצחק מייס

תשומת הלב המוקדשת כיום לשואה ברחבי העולם עומדת בניגוד בולט ל"שתיקה המוזרה" סביב הנושא - למעט כמה חריגים ראויים לציון - בעשורים שאחרי המלחמה, הן בתוך הקהילות היהודיות והן בעולם האקדמי.¹ כיום מכירים בכך שהשואה היוותה קו פרשת מים והשלכותיה היו קריטיות ליהודים ולמי שאינם יהודים כאחד. השואה הפכה לחלק בלתי נפרד מתוכניות הלימודים בכל סוגי בתי הספר - ציבוריים ופרטיים; נוצריים ויהודיים - ובאוניברסיטאות בכל רחבי העולם, למעט בעיקר בעולם המוסלמי.

PRISM: An Interdisciplinary Journal for Holocaust Educators Spring 2012, Volume 4, pp. 10-16

השפעה, ונטולי יכולת לסייע לעצמם".² החוקרת יהודית דונסון (Judith Doneson) מצינת בספרים וסרטים כאחד, כולל הסרט 'רשימת שינדלר' שהפך לסמל, מלמדים את התלמידים עובדות ושיטות של רצח היהודים, אבל בדרך כלל לא מלמדים איך הגיבו היהודים למתקפה הבלתי נתפסת על משפחותיהם, קהילותיהם וחייהם. תוצאה מטרידה של הצגה זו היא שלעתים קרובות ובעדינות, היהודים עצמם מואשמים בהיותם קורבנות.³ השאלות שתלמידים שואלים מרמזות לעתים קרובות על הטלת אחריות לגורלם. כאשר הם לומדים, למשל, על השלבים המוקדמים של השואה, תלמידים נוהגים לשאול: "מדוע היהודים לא עזבו את גרמניה?" מאוחר יותר, כאשר המורים מסבירים להם על החיים בגטאות, הם שואלים "למה היהודים לא השיבו מלחמה?"⁴

למרבה הצער, הן החומרים המיועדים לקהל הרחב - כגון סרטים וספרים - והן עבודות מחקר בתחומים שונים, כמו גם חומרים דידיקטיים, מתמקדים בתהליך הרדיפה וההשמדה על ידי הנאצים, תוך הקדשת תשומת לב זעומה בלבד לחיים היהודיים באירופה ובאפריקה הצפונית לפני הכיבוש הנאצי. משום כך, התלמידים שלנו מכירים את היהודים בראש ובראשונה כקורבנות, ולא כאנשים שחיו, עבדו, כיבדו את ערכי המסורת והתמודדו עם הנסיבות הקשות שפקדו אותם. עולמם היה עולם חי ותוסס והם ביטאו את מגוון דעותיהם בשפותיהם המושרשות היטב - בשפת הלידינו, שפה ספרדית-יהודית ובשפת היידיש.

יהודים תחת שלטון גרמניה מתוארים לעתים קרובות כניצבים בסרט נטולי זהות בדרמה של השמדתם, "הקרבות המושלמים - חלשים, חסרי אונים וחסרי

1. מארוס, מיכאל, ר', "התנגדות יהודית לסוגיה: קטגוריות והשוואות מתוך מבט היסטוריוגרפי", עמ' 259-261. מתוך: תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה - הרצאות בכינוס הבינלאומי התשיעי של חוקרי שואה ביד ושם ירושלים, יוני 1993. עורך: גוטמן ישראל, ירושלים, תשנ"ו (1996).
2. Doneson, Judith, *The Holocaust in American Film*, (2nd ed.) Syracuse, N.Y., 2002, pp. 203-215.
3. Kaplan, Marion S., *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*, New York, 1998, pp. 9 & 16. ראה גם: Trunk, Isaiah, *Jewish Responses to Nazi Persecution*, New York, 1982, pp. IX-XI.
4. Mais, Yitzchak "Institutionalizing the Holocaust: Issues Related to the Establishment of Holocaust Memorials in" Y. Bauer, ed.: *Remembering for the Future. Papers of the International Scholar's Conference*. Oxford, UK 1988, pp. 1778-1789.

שתחת שליטת הנאצים, מבוססות על קטגוריות שהציע ההיסטוריון השוויצרי וורנר רינגס (Werner Rings) במחקריו העוסקים בתגובת תושבי אירופה לפלישה הגרמנית, והותאמו לכאן.

התנגדות סמלית ואישית:

ניסיונות לשמר את הכבוד האישי וצלם האנוש על הזהות וההמשכיות היהודית, כללו הפעלת בתי ספר ובתי יתומים; קיום פעולות טקסיות דתיות; ועיסוק ביוזמות אומנותיות, חשאיות לעתים קרובות, כמו האופרה של הילדים Brundibar ועבודות אומנות אחרות, שנעשו על ידי ילדים ומבוגרים בגטו טרזין ובגטאות אחרים.

התנגדות פולמוסית:

סוג זה של התנגדות כלל ניסיונות של נשים, ששימשו כקשריות מחתריות, לערוך ולהפיץ את הידיעות על האכזריות הנאצית כלפי יהודים, הן בתוך אירופה הכבושה והן בעולם החופשי; ניסיונות לתעד את פשעי הנאצים על ידי ניהול יומנים והפצת עיתונים מחתרתיים וניסיונות להקים ארכיונים חשאיים שונים, כגון ארכיון "עונג שבת" של עמנואל רינגלבלום בגטו וורשה.⁷

התנגדות התגוננותית:

סוג זה של התנגדות כלל ניסיונות לסייע ליהודים ולהגן עליהם באמצעות ארגון בריחות, כדוגמת פעילות הברחות של תנועת הצופים היהודים בצרפת לספרד או לשוויצריה הנייטרלית; ניסיונות לייצר מסמכי זהות מזויפים וניסיונות להקים רשתות חשאיות להסתרת יהודים.

הסופר וניצול השואה פרימו לוי ציין:

"בין השאלות ששואלים אותנו [הניצולים], לא נפקד אף פעם מקומה של שאלה אחת: אדרבא, עם חלוף השנים, מנוסחת השאלה ביתר תוקף ונימת ההאשמה שבה נדרשת להסוואה קטנה יותר. יותר משזו שאלה אחת, זוהי משפחה של שאלות. מדוע לא ברחתם? מדוע לא התמרדתם? מדוע לא חמקתם 'קודם' מלכידה?"⁵

הצגת נקודת המבט היהודית, בניגוד לזו הנאצית, דורשת מאתנו להניח בצד את החכמה ההיסטורית שלאחר מעשה. למרות הידיעה שבסופו של דבר הנאצים ביצעו מתקפה מתואמת ושיטתית על היהודים שחיו תחת גרמניה ומשתפי הפעולה שלה, מתקפה ששיאה בטבח

המוני, היהודים לא ידעו זאת באותה העת. בשל אופייה חסר-התקדים של המדיניות האנטי-יהודית הרצחנית, היה כמעט בלתי אפשרי שיהודים יצפו או יקלטו את איום ההשמדה הממשמש ובא. המודעות וההבנה של דפוס-החשיבה של ימי טרום-השואה הינם קריטיים, אפוא, להבנת הרקע וההקשר של התגובה היהודית.

בעוד מאמר זה נמנע במכוון מהגדרה נוקשה של התנגדות יהודית, הוא מציג ארבע קטגוריות של תגובות המשקפות הן את הכוונות והן, לעתים קרובות, את תוצאות פעולותיהם של יהודים רבים מאוד שניסו לעמוד בפני הנאצים. ארבע קטגוריות התנגדות אלה - (1) סמלית ואישית; (2) פולמוסית; (3) התגוננותית; ו-(4) התקפית ומזוינת - בהן נקטו יהודים בכל האזורים

5. לוי פרימו, השוקעים והניצולים, תל אביב, 1986, עמ' 116.

6. Rings, Werner, *Life, with the Enemy: Collaboration and Resistance in Hitler's Europe 1939-1945*, New York, 1982.

7. קאסוב, שמואל ד', מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו? מבט חדש על עונג שבת, הארכיון היהודי החשוב בגטו ורשה, ירושלים, יד ושם, דביר, 2014.

הדלקת נרות חנוכה
במחנה ורסרבורג בהולנד 1943

בכך כלל? האם יש משהו שאני כיהודי חייב לזכור, ושמפניו אני צריך להזהיר יהודים ואחרים, שמא גורל דומה יפקוד גם אותם?"⁸

נקודת מבט יהודית על השואה

במאמרו מעורר המחשבה "התנגדות בזמן היהודי" טוען דוד אנגל⁹ שנקודת מבט יהודית תשלים את הגישה המסורתית שמחלקת את השואה לשלבים, באמצעות אבני דרך שנקבעו על פי הפעולות של הפושעים הנאצים, ומחזק את הטענה שחייבים להדגיש את העמידה היהודית כחלק מגישה משלבת היוצרת סינזזה ואיזון בין המחקר המסורתי של הפושעים, הקרבנות והצופים מן הצד. ברור לגמרי שאי אפשר לספר שום נרטיב של השואה מבלי לכלול בו

את פעולות הנאצים ואת חוסר הפעילות, בגדול, של הצופים; בה בעת, אי אפשר לגולל אותו מבלי לתאר את התגובה היהודית. אנשי חינוך חייבים להקפיד על איזון נכון כדי שתלמידים יצאו מהלימוד לא רק עם ידיעות איך יהודים נרדפו, נרצחו והיכו, אלא גם ילמדו מי היו ואיך הגיבו להסתערות עליהם.

תְּמָה מרכזית בנרטיב שלנו,

שהיהדות עומדת במרכזו,

היא ההתפתחות של התגובות היהודיות

לסוגיה השונים של המדיניות הנאצית

שכוונה כנגדם;

תגובה לעליית הנאצים לשלטון;

להתנגדות לכיבוש;

להתנגדות לגירוש ההמוני;

להתנגדות לטבח ההמונים.

התנגדות התקפית ומזוינת:

התנגדות זו כללה פעולות ספונטניות של נקמה, מרידות מזוינות מאורגנות בגטאות ובמחנות, פעילות הפרטיזנים, הקמת מחנות משפחתיים ביערות כדוגמת זה שהוקם על ידי האחים ביילסקי וניסיונות לחבל במאמץ המלחמתי הנאצי.

למרות שרוב היהודים נפלו קורבן לאלימות הנאצית, ככלל, הם לא נכנעו לייאוש, לדכדוך או לקריסה מוסרית

מטרתנו להראות שלמצב הנתון לא הייתה תגובה אחת ויחידה אלא מגוון רחב של תגובות, שנועדו להתריס כנגד התוכנית הגרמנית ליטול מהיהודים את צלם האנוש ולהרוס את היהדות. "טיפולוגית התנגדות" זו מציגה בקווים כלליים את התגובות היהודיות המגוונות, אך מקפידה שלא לדרג אותן על פי ערך או שווי. למרות שרוב היהודים נפלו קורבן לאלימות הנאצית, ככלל, הם לא נכנעו לייאוש,

לדכדוך או לקריסה מוסרית, ויהודים רבים מספור היו הרבה יותר מאשר קורבנות פסיביים, והם מפריכים את הסטריאוטיפ, שרכש לו יותר מדי הכרה: נכון, היהודים נטבחו, אבל בהחלט לא הובלו כצאן! הגורל הטרגי של היהודים מחייב אותנו לגלות אמפתיה ולפעול להנצחתו; האצילות והעוצמה שהפגינו הקרבנות והניצולים אל מול האלימות חסרת התקדים ראויים להכרה ולכבוד. במיוחד ליהודים יש צורך קריטי להבין את השונות הרחבה של דרכי התנגדות והעמידה של היהודים בשואה. יהודה באואר, היסטוריון השואה הישראלי הנודע, כותב:

"יהודי שמנסה להבין מה המשמעות של היהדות שלו, חייב לקחת בחשבון את האסון הגדול ביותר שפקד את עמו. עליו לשאול את עצמו, למשל: איך הצליחו הערכים והעמדות שירשתי לעמוד ולהתקיים בפני הניסיון הנורא ביותר בהיסטוריה? אם היהודים היו מסוגלים לעמוד בפני הטרור הנאצי בדרך כזו או אחרת, האם זה משום שמהו במסורת, בתרבות או בהיסטוריה שלהם סייע להם, או שהמסורת הספציפית שלהם לא הייתה מעורבת

8. Bauer, Yehuda, *They Chose Life: Jewish Resistance in the Holocaust*. New York, pp. 55-56.

ראה גם: "תגובה ועמידה יהודית בארצות אחרות", בתוך: באואר, יהודה - תגובות בעת השואה, ניסיונות עמידה, התנגדות והצלה, משרד הביטחון, ת"א, 1983, עמ' 120-122.

9. Engel, David, "Resisting in Jewish Time", in Yitzchak Mais, ed. et al., *Daring to Resist - Jewish Defiance in the Holocaust*, New York, 2007, pp. 10-16.

האגודה לתרבות יהודית של יהודי גרמניה אפשרה לאומנים ולקהלים יהודיים, שסולקו מחיי התרבות הציבוריים, להמשיך ולקיים פעילות תרבותית בתיאטראות ובתזמורות בכל רחבי גרמניה.

התגובה לעליית הנאצים לשלטון

באופן כללי, התגובה האישית והקהלית היהודית הראשונית לצעדים האנטי-יהודיים בהם נקטו הנאצים הייתה ניסיון לשמור על חיים נורמליים. ניתן לראות מאמץ זה לשמר את הנורמליות באין ספור יוזמות שנקטו על ידי מנהיגי הקהילה היהודית, ארגונים יהודיים ויהודים פרטיים, שבאו כתגובה למה שנתפס בעיניהם כמצב ברוטלי אבל חולף. הפעילויות המגוונות הללו כוונו למילוי הצרכים החומריים והרוחניים של היהודים שנרדפו, ומשתקפים בהן תושיה, חיוניות ורצון לסכל או לשבש את יעדי הנאצים ושותפיהם.

התנגדות אקטיבית זו לסביבה שנהייתה עוינת יותר ויותר, החלה בגרמניה ב-1933 מעט לאחר עליית היטלר לשלטון וכללה יצירת פעילויות וארגונים חלופיים שתפסו את מקומם של אלה שהיהודים הודרו מהם. הישג מרכזי היה איחוד הקבוצות שנחלקו ביניהן לעתים על רקע אידיאולוגי, תחת ארגון גג יחיד, Reichsvertretung der deutschen Juden (הנציגות הארצית של יהודי גרמניה), בהנהגתו של הרב לאו קק. ארגון ייצוגי זה הוקם רשמית בספטמבר 1933 ושימש גם כחוליית קישור חיונית ביותר עם הממשלה הנאצית העוינת וגם כמקור אליו יכלו היהודים שתחת חסותו לפנות לסיוע חומרי וסיוע בתחום החינוך וההגירה.

הקמת ה- Kulturbund (האגודה לתרבות יהודית של יהודי גרמניה) ב-1933 אפשרה לאומנים ולקהלים יהודיים, שסולקו מחיי התרבות הציבוריים, להמשיך ולקיים פעילות תרבותית בתיאטראות ובתזמורות בכל רחבי גרמניה. כתגובה להדרתם מתוכניות הסעד הכלליות לחורף ב-1935, הקימו היהודים סוכנות סעד חורף משל עצמם (Winter Relief - Winterhilfe) שסייעה ותמכה ביהודים רבים שירדו מנכסיהם ונזקקו לראשונה בחייהם לתמיכת סעד. הקהילה היהודית יזמה חלופות מעשיות עבור היהודים שסולקו ממגוון תחומים (רפואה, משפט, חינוך וספורט) ואפשרה להם - לפחות למשך תקופה מסוימת - להמשיך בעיסוקיהם ובעבודתם לאחר שסולקו "על פי החוק" על ידי השלטון.¹⁰

היו גם ניסיונות להתעמת ולצמצם את הרדיפה והאפליה הנאצית. יהודים נקטו בפעולות משפטיות בבתי משפט וניסו להטות את דעת הקהל הציבורית. יוזמה משפטית יוצאת דופן הייתה עצומת ברנהיים, שקראה תיגר על חוקיות החוקים האנטי-יהודיים, שחוקקו הנאצים בתוך

מוסדות דת יהודיים הפכו להיות מרכז החיים היהודיים, מעין חוף מבטחים מן העולם העוין שבחוץ.

שטחי פולין לשעבר אשר סופחו לגרמניה. בגיבוי ארגונים יהודיים הגיש פרנץ ברנהיים תלונה כנגד ממשלת גרמניה בחבר הלאומים במאי 1933. למרבה הפלא, חבר הלאומים שפיקח על האזור, קיבל את המחאה וגרמניה אולצה להפסיק להפלות את היהודים בשלזיה עילית, עד 1937.¹¹

מספר רב באופן חריג של פעילים יהודים השתייך לקבוצות פוליטיות חשאיות שהתנגדו לשלטון הנאצי, כולל למשל קבוצת באום (Baum Group), שהיתה קשורה למפלגה הקומוניסטית, ומארגניה ורוב חבריה היו יהודים. היקף הפעילות הפוליטית היהודית גדל באופן דרמטי, במיוחד בקרב תנועות ציוניות שונות, אשר הגבירו מאוד את הפעילות החברתית, החינוכית והפוליטית שלהם ונתנו לצעירים יהודים נואשים הזדמנות לבטא את עצמם באופן חיובי ותקווה להגר לפלשתינה.¹²

מוסדות דת יהודיים הפכו להיות מרכז החיים היהודיים, מעין חוף מבטחים מן העולם העוין שבחוץ. אין ספור בתי ספר יהודיים הורחבו ובתי ספר חדשים הוקמו. בנוסף לשימוש הדתי, בית כנסת יכול היה לשמש כאולם הרצאות או קונצרטים, תיאטרון או מרכז הכשרה. את החוק האוסר שחיטה כשרה, שחוקק באפריל 1933, הצליחו לעקוף בהצלחה בזכות כמה אנשים מסורים, שהמשיכו לבצע שחיטה הלכתית כשרה של עופות בחשאי לאורך כל שנות השלושים, למרות האיום בעונשים חמורים.¹³

יהודים אולצו לבחור האם להישאר ולהמתין לשוך הסערה או לעזוב. אולם האפשרויות שנפתחו בפני מי שרצו לעזוב היו מוגבלות; מדינות מערביות כמו ארצות הברית, בריטניה ופלשתינה, שתחת המנדט הבריטי, סרבו לשנות את המכסות הנוקשות ואת חוקי ההגירה שלהן כדי לאפשר כניסת מספר רב יותר של פליטים יהודים. העובדה שאלפים נמלטו לשנחאי, לרפובליקה הדומיניקנית ולמדינות אחרות בעלות תרבויות בלתי מוכרות מעידה על הנחישות והאומץ של המהגרים, כמו גם על ייאוש ותחושת דחיפות שחשו. הורים, שעמדו בפני הברירה אם לאפשר לילדיהם לנסוע בגפם לפלשתינה בעליית הנוער, או, לאחר ליל הבדולח, להגר

10. ראה גרייף, גדעון, "דנסנס על סף הכיליון: מודעת תרבותית יהודית עצמית בגרמניה הנאצית בשנים 1933-1941", בתוך **מידעון שם עולם**, כפר הרואה, גיליון מספר 14, תמוז תשע"ז, (יולי 2017), עמ' 13-6.

11. ראה פיינברג, נתן, **המערכה היהודית נגד היטלר על בימת חבר-הלאומים (הפטיציה של ברנהיים)**, ירושלים, 1957.

12. שברזנף, יצחק, **מחתרת חלוצים בגרמניה הנאצית**, ת"א, בית לוחמי הגטאות, תשכ"ט (1969), עמ' 57-55, 136-130.

13. ראה לעיל קפלן **Kaplan**, עמ' 33.

לאנגליה ב-Kindertransports, היו צריכים להיאבק בפחדים העמוקים שלהם, שלא יראו עוד את ילדיהם לעולם, ובכל זאת הם נתנו את הסכמתם. החוקר הנודע אברהם ברקאי מסכם שהיוזמות הרבות שנקטו על ידי הקהילה הגרמנית היהודית היו "ביטוי חשוב של הסולידריות, הלכידות והרצון הקולקטיבי להתנגד לאווירה שהפכה עוינת יותר ויותר"¹⁴.

משמאל:
כריכה לחוברת של
ארגון חלוצי ברלין

רבנים רבים ניהלו פעילות דתית חשאית, שחיזקה את רוחם של בני קהילותיהם

התנגדות לכיבוש

יחידים וקהילות מבססים לעתים את ציפיותיהם מן העתיד על חוויות מן העבר. בארצות רבות שנכבשו על ידי הנאצים - בייחוד פולין, ליטא ואוקראינה - יהודים רבים הושפעו (והוטעו באופן טרגי) מן הזיכרונות של הכיבוש הגרמני הנדיב בימי מלחמת העולם הראשונה, שנתפס כשיפור עצום יחסית לחיים תחת שלטון הצאר האכזרי אותו החליף. למרות שהיהודים במערב אירופה חששו מפלישה גרמנית, הם היו סמוכים ובטוחים שההיטמעות המוצלחת שלהם בחברה תקנה להם הגנה מצד השלטונות המקומיים והאמינו ששכניהם הלא-יהודים לא ינטשו אותם.

בין השנים 1939-1944, הכיבוש התרחש במדינות שונות בזמנים שונים והיו לו השפעות שונות. הניסיון לבודד את היהודים היה אוניברסלי ובא לידי ביטוי בחוקים מפלים, בדרישה ללבישת טלאי צהוב או בריכוז כפוי בגטאות מסוגרים. באופן כללי, הכיבוש נתפס בעיני היהודים כקושי שלא היה יוצא דופן בחומרתו יחסית לקשיים הקיימים תמיד במצב מלחמה. תפיסה פסימית זו הייתה רווחת במיוחד בקרב יהודים שהתמודדו עם

תנאי גיהנום בגטאות במזרח אירופה. חובה לנסות להבין את החיים בגטו כפי שהיהודים שנסגרו בו חוו אותם, והכרחי לבחון את הנושא מנקודת מבטם ומתוך ההקשר דרכו הבינו את העתיד. מכיוון שלא היו מודעים לגורלם הממשמש לבוא, הם ראו את החיים בגטו כמציאות העומדת בפני עצמה, ולא, כפי שתלמידנו בדרך כלל תופסים זאת, כתחנת ביניים בדרך למחנות המוות. הרוב המוחץ של היהודים בגטאות המסוגרים, כמו גם עמים אחרים, שחיו תחת הכיבוש הנאצי ברחבי אירופה, האמינו ברובם שכוחות הטוב יכניעו בסופו של דבר את כוחות הרוע, ובנות הברית ינצחו לבסוף את גרמניה הנאצית. יתרה מכך, לאורך כל ההיסטוריה היהודית הארוכה יהודים נצלו ושוב מאויביהם שקמו עליהם לכלותם; לכן, למרות שהיה ברור להם שיהודים רבים יקפחו את חייהם בעקבות המדיניות הנאצית, הם האמינו, בוודאות מלאה, שרבים אחרים, בעיקר היצרנים שביניהם, יחזיקו מעמד ויאריכו ימים יותר מאשר אויביהם הלוחצים אותם - מושג המוכר ביידיש כ-איבערלעבן (iberleben) - לשרוד ולהאריך (ימים).

יהודים ראו, אפוא, בכיבוש הנאצי אתגר קיומי, שחייב אותם להחיות מחדש את המסורת העתיקה של חיים קהילתיים יהודיים אוטונומיים ולעסוק בפעילויות שיתעמתו עם מעניהם ויסקלו את כוונותיהם. הם סיפקו שירותים שבדרך כלל מסופקים על ידי השלטונות

**ההחלטה להימלט
ליער עיממה לעתים
קרובות בין הישרדות
אישית לבין הישרדות
משפחתית, מכיוון
שיחידות הפרטיזנים
היו מוכנות לקבל
יחידים חמושים, אך לא
משפחות שלמות**

פרטיזנים יהודים
בגטו קובנה 1944

הבאים; אפילו ילדים יהודים רכים בשנים השתתפו בפעולות המסוכנות ביותר של הברחת מזון לתוך הגטו. ההיסטוריונית לואי דוידוביץ (Lucy Dawidowicz), מספקת סיכום מרגש של העמידה היהודית בגטאות: *"למרות הניסיונות של הגרמנים לדרדר את היהודים לברבריות, היהודים התמידו בקיום או ביצירה מחדש של החברה והתרבות המאורגנת שלהם. האווירה לתוכה דחקו אותם הגרמנים הייתה מצב של מלחמה או תנאים של חוסר ביטחון... ולמרות זאת, כמעט בכל הגטאות, היהודים קשרו קשר כנגד הגרמנים על מנת לספק לעצמם אומנות, מכתבים וחברה - מעל הכל, כאשר הקהילות מגינה עליהם מפני הידרדרות האדם לבדידות וחייתיות. החיים האנושיים מעולם לא הופסקו."*¹⁷

התנגדות לגירושים ההמוניים

חשוב להבחין בין הגירושים הכפויים הנרחבים המוקדמים יותר של יהודים מבתיהם ומקהילותיהם בכל אזורי הכיבוש הנאצי, שלמעשה הסתיימו ביישוב מחדש ולא ברצח; לבין המשלוחים המאוחרים יותר של יהודים למחנות המוות. בעקבות התקדים של המשלוחים הראשונים היה קל יותר להוליך את היהודים שולל על ידי טקטיקה של הטעיה בשלב המאוחר יותר, כאשר החל ביצועו של 'הפתרון הסופי'. הרוב הלכו שולל אחר התרמית הנאצית וקיבלו את הטענה בדבר "יישוב מחדש במזרח" כפתרון סביר שעלה בקנה אחד עם המדיניות הנאצית של חילופי

המקומיים וכעת ניתנו על ידי המועצות היהודיות (יודנראט) כמו: הקצאת דיור, חלוקת מזון, תעסוקה, שירותים סניטריים, שירותי בריאות, מחסה לפליטים, בתי ספר ושירותי דת. ארגונים אחרים, כמו אין ספור "ועדות חצר" (Courtyard Committees) שקמו בוורשה ואשר לעתים קרובות פעלו תוך התנגדות גלויה ליודנראט,¹⁵ ייסדו והפעילו מגוון רחב של יוזמות ושירותים חברתיים התנדבותיים כדי לגבור על ההרעה, הדמורליזציה והתפרצות מגפות.

אתגר מיוחד היה הצורך לשמור על מורל. גופים פוליטיים שפעלו לפני המלחמה, כמו הבונד, הציונים והסוציאליסטים יזמו פעילויות חברתיות ותרבותיות. תנועות הנוער הציוניות השונות מילאו תפקיד הכרחי בקיום נוער הגטו ובטיפוחו, הן על ידי הזנה פיזית במטבחי התמחוי, והן מבחינה רוחנית על ידי יוזמות חינוכיות וחברתיות. רבנים רבים ניהלו פעילות דתית חשאית, שחיזקה את רוחם של בני קהילותיהם. הפקות תיאטרון, קונצרטים, תערוכות אומנות וערבים ספרותיים ביטאו רוח איתנה ורצון להמשיך את החיים במובן המלא ביותר של המילה.

הפעילות המחתרנית שגשגה, כולל עבודת הנועזת של הקשריות - כמעט תמיד נשים צעירות בעלות מראה "ארי" (מכיוון שאת הגברים היהודים אפשר היה לזהות בקלות על פי ברית המילה), אשר סיכנו את חייהן באיסוף ובהעברת מידע בין קהילות היהודיות המבודדות ברחבי אירופה. יהודים הוציאו לאור והפיצו כתבי עת מחתרתיים בלתי חוקיים¹⁶ והקימו ארכיונים חשאיים כדי לתעד את האירועים למען הדורות

15. ראה קאסוב, הערה 7, עמ' 106-105.
16. בלטמן, דניאל (עורך), גטו ורשה: סיפור עיתונאי - מבחר מעיתונות המחנות 1943-1940, ירושלים, יד ושם, (2002), תשס"ג.
17. דוידוביץ, לואי ס., המלחמה נגד היהודים 1933-1945, ת"א, 1982, תשמ"ב, עמ' 363-362.

שאלות ודילמות חדשות התעוררו: האם הדרך הטובה ביותר להבטיח את הישרדות הקהילה והפרט היא על ידי שיתוף פעולה או התנגדות?

את האופציה של מרד מזוין ותמכו בפעילים הצעירים. בוויילנה לעומת זאת, כפי שציין מנהיגם אבא קובנר, פעילי המחתרת מעולם לא קיבלו את תמיכת האוכלוסייה ונאלצו לברוח ליערות כדי לנהל משם את ההתנגדות המזוינת.¹⁹

באביב ובקיץ 1942, תחילת המשלוחים ממערב אירופה ל"מזרח" עוררה התלבטויות קשות לגבי התגובה ההולמית. משפחתה של אנה פרנק נכנסה למחבוא וכמותה נהגו גם יהודים נוספים, שחשו בסכנה ההולכת וקרבה; יהודים הוברחו מצרפת על ידי תנועת הצופים היהודיים למדינות ניטרליות, אולם רק למספר מוגבל של יהודים היו קשרים ואמצעים כספיים להתחבא או לברוח.

במזרח ובמערב אירופה, האפשרות של התנגדות מזוינת הייתה תלויה בדרך כלל ביכולתם של יהודים לקבל תמיכה חומרית מתנועות מחתרת לאומיות קיימות, אך חברי תנועות אלה פעלו מתוך נקודת מבט אחרת ולוח זמנים שונה לחלוטין. מתנגדים לא-יהודים רצו לעכב את ההתקוממות המזוינת שלהם עד להיחלשות משמעותית של הכוחות הגרמניים; ליהודים, לעומת זאת, לא הייתה פריבילגיה להמתין, בעוד קהילותיהם נתונות לאיום של השמדה מיידית. בבליגה הנסיבות דרשו פעילות מזוינת יהודית עצמאית: המחתרת היהודית השמידה ב-31 ביולי 1942 תיקים ומסמכים של המועצה היהודית הבלגית כדי לשבש את המשלוחים, וב-19 באפריל 1943, לוחמי מחתרת ב-Tirlemont התקיפו רכבת גירוש שנסעה לאושוויץ ושחררו 200 יהודים. קבוצות מחתרתיות היו נחושות ללחום עם נשק בגטאות מזרח אירופה למרות העדר התמיכה החומרית-נשק ואמצעי לחימה – מצד תנועות מחתרתיות לאומיות.

אתגרים חדשים והכרעות מבהילות הופיעו ככל שהאיום הבלתי-וודאי של גירושם המוני התחזק. המדיניות הגרמנית של ענישה קולקטיבית גרמה למתח תמידי סביב קבלת החלטות לגבי השתתפות בפעולות חבלה, בריחה או התנגדות מזוינת. ההחלטה להימלט ליער עימתה לעתים קרובות בין הישרדות אישית לבין הישרדות משפחתית, מכיוון שיחידות הפרטיזנים היו מוכנות לקבל יחידים חמושים, אך לא משפחות שלמות. לבסוף, נדרשו הכרעות במישור האישי לעומת המישור הקהילתי: החלטה אם להשתייך להתנגדות יהודית מובהקת, להישאר להילחם ולמות בגטו כיהודי בין יהודים, או להגדיל את הסיכוי הקלוש לשרוד על ידי הימלטות ליער כדי להצטרף למאבק העולמי לניצחון על הנאצים הפשיסטים. יחידים פירשו את המאורעות בצורה אחרת, ראו לנגד עיניהם השלכות שונות, והתווכחו בלהט רב על נתיב הפעולה שלדעתם היה בעל סיכוי גדול יותר להציל נפשות וקהילות.

אוכלוסין בכפייה. בעקבות הפלישה הגרמנית לברית המועצות ביוני 1941, הוקמו גטאות בכמה ממרכזי האוכלוסייה היהודים הגדולים בטריטוריות רוסיות תחת כיבוש גרמניה, כולל ווילנה, קובנה, ריגה, מינסק ולבוב. בניגוד לגטאות שהוקמו קודם לכן בפולין, גטאות אלה הוקמו בעקבות אירועי ירי המוניים שבוצעו על ידי יחידות רצח ניידות ומשתפי פעולה מקומיים. התגובה היהודית בגטאות חדשים אלה הייתה דומה לפעולות העמידה שתוארו לעיל, שהתרחשו בגטאות בפולין. החיים נמשכו תחת צילם המעיק של אירועי ההוצאה להורג ההמונית בירי, שלוותה בתחושה הולכת וגוברת של בידוד. שמועות מאיימות על המשלוחים העיקו עוד יותר על המצב שהלך והידרדר, כמו גם תנאי החיים הבלתי אפשריים הכרוכים ברעב, מחלות וסיכוי מוחשי ליהרג.

שאלות ודילמות חדשות התעוררו: כיצד לפרש את הכיבוש הנאצי המלווה כעת בהרג המוני? האם הדרך הטובה ביותר להבטיח את הישרדות הקהילה והפרט היא על ידי שיתוף פעולה או התנגדות? האם על היהודים לציית לפקודות ולהתייצב ל"ישוב מחדש" או לנסות לברוח או להתחבא ביערות? האם עדיף ליהודים לעבוד עבור הנאצים ולנסות לשרוד על ידי כך שיהפכו להיות מועילים - או שאסור בשום פנים ואופן לסייע לאויב?

במגוון התגובות שנגקטו על ידי היהודים הנואשים, לא ניתן למצוא תשובה או תגובה אחת אחידה, אלא רק 'בחירות מחוסר בחירה בעולם נטול-בחירה' (choiceless choices) (מושג שנטבע לראשונה על ידי לורנס לנגר - Lawrence L. Langer - ומהווה היום חלק בלתי נפרד מהביטויים העוסקים בשואה)¹⁸ יהודים בכל מקום עמדו מול דילמות ומכשולים בלתי אפשריים ואף פעם לא היו יכולים להיות בטוחים שכתוצאה ממעשה זה או אחר שבחרו לעשות חייהם יינצלו. ואולם, גם בתוך ההקשר הזה, הם בחרו לפעול. כאשר הקשריות הבריחו דיווחים אודות מעשי הטבח בטריטוריות הסובייטיות, שנכבשו לאחרונה, אל תנועות פוליטיות שונות בגטאות, הדיווחים הופצו באמצעות בתי הדפוס המחתרתיים לכל תושבי הגטאות. הרוב המוחץ סרב להאמין שכל היהודים נידונו להשמדה. אמונה מתמשכת זו ברעיון של איבערלעבן - überleben, שעדיין יש אופציה ממשית של הצלה והישרדות עבור יהודים רבים, עודדה אותם להתנגד בתקיפות לרעיון של התנגדות מזוינת.

קבוצות קטנות של צעירים החלו לתכנן פעילות מזוינת כנגד הנאצים, אבל רוב יהודי הגטו המשיכו באותם דפוסים של התעמתות כנגד הדיכוי הנאצי. רק לקראת סוף המשלוחים ההמוניים והחיסול המתקרב של גטו וורשה בסתיו 1942, קיבלו היהודים הנותרים

18. Langer, Lawrence. *Versions of Survival: The Holocaust and the Human Spirit* Albany, 1982.

19. קובנר, אבא, אגרת לשומרים הפרטיזנים, נכתבה בידיש [1944] ותורגמה לעברית ע"י אבא קובנר. ת"א, 2002 (תשס"ג), עמ' 56-33.

התנגדות לטבח המונים

כשהגיע הרגע בו רוב היהודים החלו להבין ולהפנים שהנאצים אכן מבצעים טבח המונים - לעתים קרובות רק לאחר שהגיעו למחנה המוות²⁰ - הם כבר היו מנותקים מהעולם החיצון מזה זמן רב ומצבם הגופני והמנטלי היה ירוד להחריד, עם מעט מאוד משאבים, אם בכלל. עם זאת, נראה שבני אדם, מטבעם, מתנגדים או מתקשים להודות בכך שהם נמצאים במצב של חוסר אונים מוחלט, והדבר משמעותי מאוד להבנת התגובה היהודית במהלך השואה ומסביר למה אלה שבסופו של דבר לקחו נשק לידיים או תמכו בהתנגדות המזוינת עשו זאת רק לאחר שאיבדו כל תקווה למוצא טוב יותר, או משום שהבינו שעבודה יצרנית, שיתוף פעולה או משא ומתן לא יצילו אותם. הם ידעו שפעולותיהם לא יאימו על סיכויי ההישרדות של הקהילה, שגורלה כבר נחרץ או שכבר הושמדה.

מול אמיתות קודרות אלה מדהים לראות שליהודים רבים היה עדיין רצון ועוז רוח לנסות לשמור על השליטה בחייהם. רבים נאחזו בעוצמה רבה בערכים שהאמינו בהם ובזהותם וניסו לשמור עליהם ועל אמונתם; אחרים היו נחושים למות בכבוד והחליטו למות תוך כדי קרב. בנוסף להתקוממות ההרואית של גטו וורשה באפריל 1943, קבוצות מחתרת מזוינות פעלו בעוד למעלה מ-90 גטאות אחרים לכל רוחבה של מזרח אירופה ומרידות חמושות פרצו בגטאות בביאליסטוק, בנדין (Bedzin), צ'נסטוחובה (Czestochwa), לחווא (Lachwa) וטיצ'ין²¹ (Tyczyn).

יהודים רבים הצטרפו כחברים לתנועות הפרטיזנים והמחתרת בכל רחבי אירופה בארצות כמו: בלגיה, צרפת, יון, הולנד, איטליה, סלובקיה, ברית המועצות ויוגוסלביה.

ההתקוממויות המזוינות חסרות התקדים בשלושה מתוך שישה מחנות מוות היו גילויי התנגדות יהודית מרשימים בעוצמתם. למרות ההבנה הברורה שרק אנשים ספורים ישרדו את ההתקוממות או את הבריחה ליערות בעקבותיה, אסירים יהודים תכננו והוציאו לפועל את המרידות בטרבלינקה (אוגוסט 1943), סוביבור (אוקטובר 1943) ואושוויץ-בירקנאו (אוקטובר 1944).

צורות ההתנגדות האחרות במחנות המוות כללו בריחה כדי להודיע לעולם החיצון על השיטה המתועשת של טבח ההמונים; מאבק של רבים לשמור על האידיאלים הפוליטיים, הערכים

השאלה אינה זו שרבים נוהגים לשאול, מדוע היהודים לא הצליחו לארגן התנגדות מלוכדת ויעילה כנגד הנאצים? אלא יש לשאול איך בכלל קרה שכל כך הרבה יהודים כן קמו והתנגדו?

הקהילתיים ואנושיותם באמצעות שמירת מצוות הדת ועזרה הדדית, ולבסוף, דוגמאות מעוררות השראה של אותם יהודים, שברגע שהבינו שהמוות ממשמש ובא ובלתי נמנע, התריסו בפני הנאצים בעצם הדרך בה הלכו אל מותם. הם הותירו אחריהם צוואות מוסריות, הפצירו בבני משפחותיהם לזכור את הטרגדיה, לנקום את מותם ולהמשיך לחיות כיהודים טובים. חלקם התפללו או שרו המנונים לאומיים או ציוניים כאשר הובלו אל תאי הגזים.²² מעשים אחרונים אלה, נואשים אך הרואיים, קראו תיגר בגלוי על כוונת הנאצים ליטול מהקרבות כל צלם אנוש ומהווים ביטוי מוחלט להתנגדות סמלית.

הבנת השואה מנקודת מבט יהודית

הכללת נקודת המבט היהודית בלימוד השואה מאפשרת לתלמידים לפתח מודעות לאבני הגף ולדילמות עמן התמודדו יהודים ומעצימה את יחס הכבוד כלפי הביטויים השונים של ההתקוממות והעמידה היהודית. השאלה אינה זו שרבים נוהגים לשאול, מדוע היהודים לא הצליחו לארגן התנגדות מלוכדת ויעילה כנגד הנאצים? אלא יש לשאול איך בכלל קרה שכל כך הרבה יהודים כן קמו והתנגדו?

ביבליוגרפיה:

- תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה - הרצאות בכינוס הבנלאומי התשיעי של חוקרי שואה ביד ושם ירושלים, יוני 1993. עורך: גוטמן, ישראל, ירושלים, תשנ"ו (1996).
- באואר יהודה, תגובות בעת השואה, ניסיונות עמידה, התנגדות והצלה, ת"א, משרד הביטחון, 1983.
- קובנר אבא, אגרת לשומרים הפרטיזנים, נכתבה ביידיש [1944] ותורגמה לעברית ע"י אבא קובנר. ת"א, 2002 (תשס"ג).
- קאסוב, שמואל ד', מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו? מבט חדש על עונג שבת, הארכיון היהודי החשוב בגטו ורשה, ירושלים, יד ושם, דביר, 2014.
- בונדי, רות, אדלשטיין נגד הזמן, ת"א, 1981, עמ' 245.
- דוידוביץ, לוי ס., המלחמה נגד היהודים 1933-1945, ת"א, 1982, תשמ"ב.
- Rings, Werner, Life with the Enemy: Collaboration and Resistance in Hitler's Europe, 1939-1945, New York, 1982.
- Mais Yitzchak, ed. et al, Daring to Resist—Jewish Defiance in the Holocaust, New York, 2007.

- 20. בונדי, רות, אדלשטיין נגד הזמן, ת"א, 1981, עמ' 245.
- 21. חולבסקי, שלום, על נהרות הניימן והדנייפר: יהודי בלוסיה המערבית במלחמת העולם השנייה, ת"א, 1982 (תשמ"ב), עמ' 337-333, ראה גם: קרקובסקי, שמואל, לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים - 1942, ירושלים, יד ושם, 1977 (תשל"ז), עמ' 178-127.
- 22. Mueller, Filip, Eyewitness Auschwitz: Three Years in the Gas-Chamber. New York, (1984) PP. 70, 110-111.

ד"ר מוטי שלם משוחח עם פרופ' איליה אלטמן

השיחה התקיימה בריגה, 6 בספטמבר 2017

הכשרתם של המורים הרלוונטיים בהתאם לאזור הגיאוגרפי המדובר. אי אפשר להסתפק בסיפור הכללי של השואה ויש לתת את הדגשים הנחוצים לאזורים שונים ולעמים שונים במרחבי ברית המועצות של אז ורוסיה של היום.

קיים הבדל מהותי בדרך בה מציינת האומה הרוסית את סיום מלחמת העולם השנייה בהשוואה לדרך בה אנו מציינים את יום השואה. עבור הרוסים והעולם החופשי, זהו כמוזן יום של שמחה על תבוסתה

של גרמניה הנאצית, בעוד העם היהודי אבל על רצח שליש מבניו ועל החורבן העצום שהגרמנים הותירו, חורבן שברבים מהיבטינו אינו ניתן לבנייה מחדש.

צינת שהממשלה הרוסית תומכת בעבודתכם, מצד שני רוסיה איננה חברה ב"כוח המשימה" (Task Force), הבינלאומי העוסק בתיאום פעילות הוראת השואה בארצות רבות בעולם.

מדוע לדעתך עדיין אינכם חברים בארגון זה? שאלתך מוצדקת. לצערי, אנחנו עדיין לא חברים באירגון ה-Task Force. אנחנו מוכנים לכך, אך המגעים להצטרפותנו כשלו עד כה, וזאת אחרי שנים של דיונים. לצערי הרב יש כמה ארצות המתנגדות להצטרפותנו. אני משוכנע שהמניע העיקרי הוא כספי ולא מניע אחר. במשך שנים הייתה התנגדות של ממשלת רוסיה לשלם את מיסי החבר והדבר מנע את הצטרפותנו ל"כוח המשימה". מאז שוולדימיר פוטין התמנה לנשיא רוסיה, הותר לנו לבצע כל מה שאנו מוצאים לנכון, בלא כל הגבלה, אך כל הפעילות חייבת להתבצע במסגרת ממשלתית רשמית.

ד"ר מוטי שלם:

ד"ר אלטמן, שנים רבות אתה עוסק בחקר ובהוראת השואה ואף הכשרת מאות מורים רוסיים להוראת השואה. האם אתה חש שיש תמורות ביחס השלטונות הרוסיים להוראת השואה והאם אתה זוכה להכרה ולהוקרה ברוסיה ומחוצה לה, למפעל החשוב של הוראת השואה שיצרת בברית המועצות?

פרופ' איליה אלטמן:

התשובה חיובית. יש בהחלט תמורה ביחס לנושא זה מצד השלטונות הרוסיים הבאה לידי ביטוי בעליה ברמת העניין בנושא, דבר המשתקף באיכות תכניות הלימודים ובהקמת המוזיאון במוסקבה. אין ספק ש-300 המורים שהוכשרו לנושא ב"ד ושם", פרי ההסכם שחתמנו איתך לפני קרוב לעשרים שנה, כשניהלת את ביה"ס להוראת השואה ב"ד ושם", שינו באופן משמעותי את העניין בנושא וממילא גם את היחס אליו בכל מערכת החינוך הרוסית. באשר לי אישית, בהחלט אני חש שיש הכרה והערכה למפעל שיצרת. אתן לך שתי דוגמאות: בשנת 2010 נבחר מאמרי "הוראת השואה ברוסיה" לפירסום בביטאון יוקרתי של אירגון האומות המאוחדות. שנה לאחר מכן נבחרתי לאחד מעשרת המחנכים הטובים בעולם והדברים מדברים בעד עצמם. כמוזן שההישגים דרשו ממני עשרות שנות עבודה מפרכת בתחום הוראת השואה, אך כלל איני מצטער על המאמצים שהשקעתי. אני בהחלט גאה ורואה ברכה בעמלי.

מהם לדעתך הקשיים העיקריים בהוראת השואה ברוסיה?

כיום ניצב בפנינו רק קושי מהותי אחד: המחסור במורים מתאימים. מספר המורים העוסקים בהוראת השואה קטן מידי וחסרים לנו מורים רבים. חשוב לי מאוד להדגיש שאנחנו זוכים לתמיכה איתנה ממשרד החינוך הרוסי. זו כמוזן תמיכה משמעותית ביותר והיא חיונית לפעילותנו החינוכית בתחום הוראת השואה. קיימת הנחיה רשמית, ממשלתית, של משרד החינוך הרוסי לפיה יש לעסוק בנושא השואה. הבעיה היא לא בנכונות לקיום הנחיה כזו, אלא ביכולת ובתנאים לבצע אותה. אני מתרשם, ששותפינו מחוץ לרוסיה אינם מודעים די הצורך לניסיון המעשי שלנו בהוראת השואה ברוסיה. בהקשר זה אני רוצה לציין עוד קושי מעשי אחד המעסיק אותנו, שהוא מאפיין ייחודי של ברית המועצות מבחינת הסיפור היהודי והגורל היהודי בשואה. כל אזור בברית המועצות עבר ניסיון שונה בזמן הכיבוש הגרמני ועובדה זו מחייבת כמוזן את התאמתם של חומרי הלימוד ואת

ד"ר איליה אלטמן, יליד 1955, הוא היסטוריון יהודי-רוסי, חוקר שואה, מייסדו ומנהלו של המכון לחקר והוראת השואה במוסקבה, מכון ראשון מסוגו ברוסיה. פרופ' אלטמן הוא מחברם של כ-300 פירסומים העוסקים בשואה ובמלחמת העולם השנייה. את תואר הדוקטור שלו קיבל באקדמיה הרוסית למדעים. כיהן בתפקידים בכירים במערכת ארכיוני המדינה (אז - ברית המועצות). בשנת 1992 יסד יחד עם מיכאל גפנר את המכון הרוסי הראשון לתולדות השואה והוראתה. ספרי הלימוד שכתב עבור מערכת החינוך הרוסית קנו להם מוניטין והם משמשים את המורים במערכת החינוך ברחבי רוסיה. המכון בראשותו משתף פעולה עם גופים ומוסדות חשובים ברחבי העולם, ומעתה גם עם מכון "שם עולם".

ולטקסים שאנו מקיימים אנחנו לא מהססים להזמין אישים ידועים וביניהם שחקנים מפורסמים ואישים מהעולם הפוליטי כמו למשל שר החוץ הרוסי, פקידים בכירים, אישים מעולם הדת, כמו פטריארכים ועוד. אישים אלה נענים כמעט תמיד ברצון להזמנותינו ומשתתפים בטקסים וביוזמות שלנו. לא פלא שהפעילות שאנחנו יוזמים זוכה לתהודה תקשורתית נאה ואמצעי התקשורת ברוסיה אינם אדישים לה. אנחנו לא מחמיצים שום הזדמנות להזמין את צמרת המדינה הרוסית והודות לכך אנחנו באמת זוכים לתהודה ופעילותנו הפכה לנושא שמדברים וכותבים עליו בתקשורת הרוסית. לדעתי זהו הישג חשוב בעיצוב התודעה ובהתייחסות לנושא.

הדגשת את חשיבות התהליך החינוכי הממושך. האם הדבר מוצא את ביטוי בהכשרת המורים המתעתדים ללמד את נושא השואה?

אני שמח ששאלת, כי בעיניי הכשרת מורים להוראת נושא השואה היא בעלת חשיבות רבה מאוד בהנחלת זיכרון השואה. אחרי 20 שנות פעילות אני יכול לקבוע שנושא הכשרת המורים הוא בעדיפות עליונה. אנחנו מעוניינים להכשיר להוראת השואה את הסטודנטים לחינוך ולפדגוגיה. אלה ברובם חסרי ידע בסיסי על השואה ומשמעותה וכאן אנחנו נכנסים לתמונה. ושוקדים על אספקת ידע ומתודולוגיה לסטודנטים אלה, כדי שיוכלו להכשיר את עצמם להוראת השואה בבתי הספר התיכוניים ולא חוסכים בשום מאמץ או אמצעים בהקשר זה. אחד האלמנטים המודגשים על ידינו הוא עובדת הירצחם של אלפי מורים, מחנכים, תלמידים וסטודנטים יהודים בידי הגרמנים בשואה. זהו פשע שאסור לשכוח והסטודנטים יכולים להשתמש בנתונים אלה ככלי חינוכי.

האם אתה מתרשם, שפעילותכם הענפה משפיעה על דעת הקהל של הציבור הרוסי?

האם יש התמעטות בגילויי שואה כלפי יהודים ובשכיחות גילוייה של תופעת הכחשת השואה?
כן, בהחלט יש השפעה לפעילותנו. לפני שייסדנו את המרכז שלנו, המונחים "שואה" או Holocaust בקרב אינטלקטואלים ומשכילים ברוסיה לא היו מושגים נהירים, משתמשים בהם או מתייחסים אליהם. כמעט ולא נעשה בהם שימוש כלשהו. מיליוני רוסים יודעים כמובן שגרמניה הנאצית אחראית למותם של מיליוני אזרחים רוסים, אך הרכב הנרצחים אינו ידוע להם. הם לא ידעו כמעט דבר על השואה. היהודים נבלעו בתוך שאר קורבנות הפשעים ומעשי הטבח הגרמניים. בהדרגה עלה בידינו להחדיר את הידע הנחוץ, כדי שהשואה תהפוך לחלק מהשיח הציבורי במערכת החינוך, התקשורת, העיתונות, הרדיו והטלוויזיה, ולדעתי הצלחנו בכך.

באמצעות סמינרים, השתלמויות מורים, ימי עיון, כנסים מדעיים, סרטים, הצגות תיאטרון וכמובן ספרים, מאמרים ופרסומים שונים, השואה נכנסה לתוך עולם המושגים המוכר והידוע להמוני אנשים ברוסיה - וזהו הישג לא מבוטל. יחד עם זאת עלי להדגיש, כי יכולת ההשפעה ברוסיה מוגבלת למדי ואסור לנוח על זרי התהילה. חלק ניכר מדעת הקהל מושפע מהרוח הנושבת, ורוח זאת היא כידוע זמנית וחולפת לעיתים קרובות. מה שחשוב הוא ההתמדה. התהליך חייב להיות קבוע, מתמשך וארוך טווח. אם לא כן, השפעות הלמידה עלולות להיות קצרות טווח. שותפינו מבינים זאת היטב ויש להתאזר בסבלנות. שינויים בתחום המודעות ההיסטורית והישגים חינוכיים משמעותיים מושגים רק לאחר זמן ממושך ומאמצים ניכרים ובעיקר - בעזרת הרבה סבלנות ואורך רוח. זה הכלל.

אנחנו מייחסים גם הרבה חשיבות לאירועים ולטקסים כבוגי ומעצבי תודעה. לאירועים

התוכל לתת דוגמה או שתיים לתמיכה הכספית של הממשלה הרוסית בפרוייקטים החינוכיים שאתה יוזם?

כמובן. ממשלת רוסיה תומכת בנו באמצעות "הקרן מטעם נשיא רוסיה". הקרן מאפשרת לנו קיום פעולות רבות, בין השאר עבור פרויקטים גדולים וייחודיים שביצענו כמו "האנציקלופדיה של שואת יהודי רוסיה". תמיכת ממשלת רוסיה מאפשרת לנו לבצע פרויקטים חשובים נוספים. בלי תמיכה זו לא היינו יכולים לבצע את פעילותנו.

מיהם השותפים והגורמים המסייעים לך במרכז אותו אתה מנהל?

ראשית, כאמור, הממשלה הרוסית. אנחנו עובדים בשיתוף פעולה מלא עם משרד החינוך הרוסי. לאחרונה הגשנו למשרד בקשה להגדלת תמיכתו הכספית ואני מאמין שבקשתנו תתקבל בחיוב, כפי שהיה גם בעבר. בינואר 2017 יזמנו את "שבוע הזיכרון" והממשלה הרוסית פנתה בעניין זה לבתי הספר ועודדה אותם להשתתף באירועים. משרד החינוך הרוסי מפיץ בקרב בתי ספר ומוסדות חינוך את הספרים שאנחנו מפרסמים במאות אלפי עותקים. אני רוצה לציין את שיתוף הפעולה עם הקונגרס היהודי העולמי התומך בנו. לאחרונה הקונגרס מסייע לנו רבות בפרויקט להקמת אנדרטאות הנצחה ברחבי רוסיה.

שותף נוסף לעבודתנו הוא משרד החוץ הרוסי. פונים אלינו ממשרד החוץ לעיתים קרובות כדי שנחלוק את ניסיונו המעשי עם משלחות חינוכיות מארצות אחרות, ואנחנו נענים לבקשה ברצון רב.

גם ההסכם עם "יד ושם" ראוי לאזכור בהקשר זה והתמיכה שאנו מקבלים בהכשרת המורים היא בעלת חשיבות רבה.

קרן שמש ביער

חיותה דויטש

הוצאת פרדס 267 עמ'

רישיק, האניק, ולאחר המלחמה נקרא ריצ'ארד. כל אחד משמותיו מעיד על פרק במסכת חייו והישרדותו. כילד בן שבע, נאלץ לעזוב את ורשה עם משפחתו. בני המשפחה התגלגלו לכפר נידח הנמצא כיום בבלארוס. שם פגשו משפחה פולנית שנאלצה גם היא לעזוב את ביתה בוורשה בגלל המלחמה ולאחר תלאות הגיעה לאותו כפר. גורלן של שתי המשפחות נקשר יחד, ולימים, אם המשפחה הפולנית, טרזה, פרשה את חסותה על רישיק, הוא ריצ'ארד, לאחר שהוריו נספו, והצילה אותו תוך סיכון חייה וחי משפחתה.

זהו סיפור על ילד בעל אינסטינקט של חיים שסייע לו לשרוד, סיפור שיש בו זהות בדויה, שקר, גנבה ובעיקר צחוק אל ועל העולם. סיפור הצלה אנושי זה מלא אופטימיות ואנושיות, ועם זאת, יש בו תיאורים קשים על השואה, על הרצח ועל רוע הגרמנים ועוזריהם המקומיים.

ריצ'ארד מספר את סיפור חייו לאלישבע בביתו בדיוור המוגן בנורדיה, אך המעקב אחר עלילת חייו אינו מסתיים שם. אלישבע יוצאת למסע בבלארוס ועוברת בתחנות חייו בלוויית בני הדור השני- יונתן, בנו של ריצ'ארד, וליטקה, בתה של טרזה.

הספר נע בין אז לעכשיו, בין מקומות שונים ובין שלוש עלילות השזורות זו בזו: עלילות ריצ'ארד ומשפחתו, עלילות טרזה, חסידת אומות העולם ומשפחתה, והבזקים מעלילת ילדותה של אלישבע, שאמה, ילידת סלוניקי, אף היא ניצולת שואה.

חלקו הראשון של הספר מייגע מעט, אך בהמשך העלילה קולחת וסוחפת. הספר כתוב כפרוזה ומשולבות בו הערות היסטוריות. שילוב זה פוגם לעתים ברצף העלילה, אך מקנה לסיפור אמינות.

שמו של הספר, "קרן שמש ביער", מבטא את האופטימיות והשמחה שאפיינו את ריצ'ארד גם בתוך התופת, וכן רומז לדמותה של טרזה, שבמצייאות של חושך היער והתקופה, הייתה קרן שמש אנושית מחממת.

זהו ספר עדות ששילוב העלילות אשר כולן אמיתיות ודרך ההגשה השונה הופך אותו לסיפור פרוזה מומלץ לקריאה.

הרב משה חבה

"איך אתה מצליח לספר בדיחות ולצחוק כשקרו דברים איזמים כל כך?" שואלת את ריצ'רד אלישבע, היא חיותה דויטש, כותבת הספר המתעדת את סיפור חייו.

"סבא שלי סיפר לי תמיד סיפורים", אומר ריצ'רד, "את הכול הניח בתוך סיפור... הוא עשה את זה מאוד פשוט. אם אתה צוחק כל העולם צוחק אתך, אם אתה בוכה אתה בוכה לבד. את זה אני מבין מגיל ארבע. זה נתקע במוחי. אם נפצעת בידך עשה מזה בדיחה, אם נפלת ושברת את היד, תשוויץ במתלה היד שלך. אם אתה צוחק הבעיה נעלמת" (עמ' 248).

"אמי לא צחקה כבר שנים", חושבת אלישבע. "חבל שלה לא הייתה סבתא שתגיד לה את מה שסבא של ריצ'רד אמר לו" (עמ' 114).

הספר "קרן שמש ביער" מספר את סיפורו של ריצ'רד מנקודת מבטה של אלישבע, חוקרת מ"יד-ושם" אשר נשלחה לראיין אותו על אוסף הבולים שלו ואגב כך מתוודעת לסיפור חייו המטלטל ומלא התפוכות. אלישבע עצמה היא בת לניצולת שואה וכבר שנים לא ראתה את אמה צוחקת. שיחותיה עם ריצ'ארד גורמות גם לה סערה גדולה.

ריצ'ארד נולד בוורשה ונקרא בשם צבי. במהלך חייו היו לו שמות נוספים: הנריק,

מזה שנים רבות, למעשה משנת 1989, אתם משתפים פעולה עם "יד ושם". עיקרו של שיתוף הפעולה הקיים הוא בשדה החינוך ובתחום הכשרת המורים בפרט, במסגרתו מגיעים מורים רוסיים לסמינר שנתי על השואה.

במגעים שהתקיימו בינינו, בין מכון "שם עולם" למכון שאתה מנהל, העלה מכון "שם עולם" יוזמה לשיתוף פעולה בתחום האקדמי. המכון יוזם תכנית מיוחדת לדוקטורנטים, בעיקר ממזרח-אירופה, שתעודד כתיבת עבודות דוקטור ומחקרים אקדמיים בתחום השואה. כיצד אתה רואה את ההסכם המתגבש עם המכון בתחום זה?

ההסכם המתגבש בינינו למכון הוא הסכם חשוב מאוד עבורנו ובעל משמעות רבה. כשיסדנו את המרכז, אחת ממטרותינו הבסיסיות הייתה להכשיר את הקרקע להכנת מחקרים עתידיים בתחום השואה ולפתח את חקר השואה. הכשרת סטודנטים לכתיבת עבודות מדעיות על השואה, מהלכיה ומשמעותה היא בלי ספק אחד מהדגשים שלנו. אני יכול לספר לך, שבמשך 20 שנות פעילותו של המרכז שלנו, רק שלושה סטודנטים כתבו עבודת דוקטורט המתייחסת ישירות לשואה, מכיוון שאין בנמצא פרופסורים שינחו אותם בכתיבת העבודה. בלי פיקוח אקדמי הולם שכזה, אי אפשר להתקדם. כידוע, אלה חוקי היסוד של העולם האקדמי. אני שמח לבשר שכיום כבר יש לנו 15 מועמדים לכתיבת דוקטורט על השואה והמגמה מתחזקת. יש להעניק לסטודנטים אלה את התמיכה האקדמית ההולמת וההצעה שקיבלנו ממכון שם עולם מתאימה מאוד עבורנו. לכן אני שמח על היוזמה ומאמין שתהיה לה תרומה חשובה בחקר השואה.

אנחנו עומדים להיפגש בימים אלה עם הסטודנטים המועמדים להיות חלק מהתוכנית ונבחר מתוכם את הטובים ביותר כדי להבטיח את הצלחתה.

אני חייב להוסיף שבעיני תכנית הדוקטורנטים יכולה להיות הסנונית הראשונה לשיתוף פעולה שיכול להתרחב גם לתחומים נוספים. אני בטוח שככל שתכנית הדוקטורנטים תצליח, היא תגרוור אחריה שיתופי פעולה נוספים.

שופר מפרנקפורט

עידן אופטובסקי

צילום: ברוך גרינברג

מכל מוסדות הציבור, ובכללם בתי-חולים, בתי-משפט, בתי-ספר, אוניברסיטאות ומוסדות תרבות ואמנות. לאחר חקיקת חוקי נירנברג ב-1935 פושרו גם לוחמי החזית היהודים ממשורותיהם ורוב בתי-העסק הפרטיים פושרו את עובדיהם היהודים.

ההידרדרות במצבם הכלכלי של יהודי העיר איימה לגרום התמוטטות כספית של שתי הקהילות היהודיות, הרפורמית והאורתודוקסית, אך נכונות חבריהם לשלם מיסי קהילה גבוהים ולתרום תרומות נכבדות, אפשרו למוסדות הקהילה ולארגוני הסעד להמשיך לפעול.

מתוך 26,000 יהודים שחיו בפרנקפורט ב-1933 נשארו לאחר השואה כ-14,000 יהודים בלבד.

"...וקול דממה דקה ישמע..." בדברנו על קהילת פרנקפורט המפוארת, קהילה בת מאות שנים שנחרבה כמעט לגמרי, מלווה אותנו בעיקר הדממה.

כזה הוא קול השופר - הקול הפשוט, החודר לליבנו ומזכיר את קולות התפילה בבתי הכנסת שנחרבו בליל הבדולח, את היהודים שגורשו, נכלאו, הושפלו ונרצחו, רק מפני שהיו יהודים.

לפני מספר שנים הגיע למכון שם עולם שופר מניצול שואה מפרנקפורט. אחרי המלחמה הוחזק השופר אצל גרמני מקומי, שהעבירו בשנות החמישים לידי הקהילה היהודית בעיר. הקהילה מסרה את השופר לבית אבות יהודי ויהודים מבוגרים, ניצולי שואה, שמעו שוב את תקיעות השופר מן השופר, ששימש את יהודי פרנקפורט במשך שנים רבות עד לחורבנה.

מבית האבות נמסר השופר ליהודי ניצול שואה מפרנקפורט וזה העבירו למכון שם עולם למשמרת.

"זבשופר גדול ירזקע וקול דממה דקה ישמע..."

מיילים אלו הלקוחות מתוך הפיוט "זנתנה תוקף" מתאימות לתיאור קהילת יהודי פרנקפורט העתיקה והמפוארת, שכמעט ונכחדה בשואה. פריחתה הגדולה במאה התשע-עשרה באה לידי ביטוי בכל תחומי החיים: בנקאות, בורסה, מסחר ותעשייה קלה.

משפחת רוטשילד, האב מאיר אנשל וחמשת בניו, חיו ופעלו בפרנקפורט והשפעתם היתה רבה. גם למלחין פליקס מנדלסון-ברתולדי, נכדו של משה מנדלסון, ולצייר מוריץ אופנהיים, נודעה השפעה בתחום התרבות.

עם הזמן עלתה תנועת ההשכלה והרפורמה ובשנת 1843 החליטה הנהלת הקהילה למנות רב רפורמי נוסף במקביל לרבה האורתודוכסי של העיר. כאות מחאה התפטר הרב מתפקידו והשליטה על חיי הדת עברה לידי תומכי הרפורמה.

ב-1851 ניתנה רשות משעם הממשלה לייסד קהילה נפרדת הידועה בשם "קהל עדת ישורון" או "הקהילה הפורשת". באותה שנה הוזמן הרב שמשון רפאל הירש לכהן כרב הקהילה.

בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה מנתה הקהילה היהודית בפרנקפורט כ-30 אלף יהודים והייתה אחת הקהילות הגדולות בגרמניה. ב-1924 התמנה לודוויג לנדמן לראשות העיר, יהודי ראשון בתפקיד.

לאחר עליית הנצים לשלטון השתנה לרעה מצבם של יהודי פרנקפורט-הוטלו חרמות על עסקי יהודים, לרבות עסקי גרמנים שהעסיקו יהודים. הדבר פגע בבתי-עסק שבעלות יהודית ורבים פשטו את הרגל או עברו לידי הנאצים. בין מרס לאוקטובר 1933 נסגרו 536 עסקים של יהודים בעיר. ראש-העיר הנאצי פושר את כל העובדים היהודים במנגנון העירוני ויהודים פושרו בהדרגה

"זהיה ביום ההוא ירזקע בשופר גדול

זבאו האובדים בארץ אשור והנדהים בארץ מצרים"

ישעיהו כ"ז, י"ג

מכון שואה ואמונה
שם עולם
SHEM OLAM
Faith and the Holocaust

במסגרת יוזמה חדשה של מכון שם עולם יפתח בקרוב
סמינר ייחודי לדוקטורנטים חוקרי שואה כחלק ממגמת
הרחבת פעילות המכון בשדה הבינלאומי.

על פי התכנית כ- 15-20 דוקטורנטים חוקרי שואה ממדינות מזרח אירופה,
בריה"מ לשעבר ומדינות נוספות, יגיעו ארצה לסמינר בן שבוע ימים במכון.
את הסמינר ילוו חוקרי שואה ישראלים ומטרתו לגבש גרעין חוקרי שואה
הדובר שפות מקומיות ובעל גישה לחומרים ארכיוניים שטרם נחקרו, על-מנת
להרחיב את הידע על שואת העם היהודי.

במהלך הסמינר, שיתקיים בשפה האנגלית, יחשפו החוקרים לתחומי עניין
המייחדים את המכון על-מנת שיבואו לידי ביטוי במחקריהם. המפגש בין
חוקרי השואה מחו"ל לבין החוקרים הישראלים יעשיר את שדה המחקר
ויסייע לחוקרים הישראלים להגיע לחומרים ארכיוניים בעזרת עמיתיהם.

הסמינר מיועד גם לדוקטורנטים, חוקרי שואה מישראל, המעוניינים להכיר
חוקרים עמיתים מארצות מזרח אירופה, להתוודע לתחומי מחקר חדשים
ולהיחשף לרוח האדם בשואה, נושא המייחד את המכון.

הסמינר יתקיים בחורף 2018, במועד חופשת הסמסטר של שנת הלימודים,
במכון שם עולם בכפר הראוה.

סמינר
לדוקטורנטים
חוקרי שואה
ממזרח אירופה
Doctoral Program
January 2018
Shem Olam Institute

